

रेशम विरहीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग, भरतपुर, चितवनको
स्नातकोत्तर तह (एम्.ए.), द्वितीय वर्षको
दसौँ पत्रको प्रयोजनार्थ
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

बोधराज पोखरेल

शैक्षिक सत्र २०६५-२०६७

त्रि.वि. दर्ता नं. २८७११-९२

क्याम्पस रोल नं. ६४/०६५

नेपाली विभाग

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

भरतपुर, चितवन

वि.सं. २०६९/सन् २०१२

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, नेपाली विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र बोधराज पोखरेलले रेशम विरहीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । परिश्रम र लगनका साथ तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६९/०५/१४

भवनाथ सडौला

सहप्राध्यापक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

भरतपुर, चितवन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन

नेपाली विभाग

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुरका विद्यार्थी बोधराज पोखरेलले नेपाली एम्.ए. दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरेको रेशम विरहीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनाल

विभागीय प्रमुख

हस्ताक्षर

सहप्राध्यापक भवनाथ सडौला

शोधनिर्देशक

हस्ताक्षर

प्रा.डा. चूडामणि बन्धु

बाह्यपरीक्षक

हस्ताक्षर

मिति : २०६९/०५/२२

सेप्टेम्बर ७, २०१२

कृतज्ञता ज्ञापन

रेशम विरहीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु सहप्राध्यापक भवनाथ सडौलाज्यूको निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । समयको अति व्यस्तता हुँदाहुँदै पनि समय निकालेर शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउनुका साथै अत्यन्त शिष्टतापूर्वक आवश्यक सुझाव, सल्लाह र समुचित निर्देशन दिएर मलाई आत्मबल प्रदान गर्दै शोधकार्यमा उत्प्रेरित गर्नुहुने आदरणीय गुरुप्रति म हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यस्तै मेरो शोधप्रस्तावलाई विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी बेलाबेलामा आवश्यक सल्लाह एवं सुझाव प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख एवं मेरा आदरणीय गुरु प्राध्यापक डा. नारायणप्रसाद खनालज्यूप्रति आभारी छु । यो शोधपत्र तयार पार्ने सन्दर्भमा आवश्यक सुझाव र सल्लाह दिई प्रेरणा प्रदान गर्नुहुने नेपाली विभागका आदरणीय गुरुहरू उपप्राध्यापक विष्णुप्रसाद सापकोटा, उपप्राध्यापक मुरलीधर घिमिरेज्यू लगायत विभागका सम्पूर्ण गुरुहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शोधपत्र लेखनकार्यका लागि सामग्री उपलब्ध गराई विभिन्न जानकारी प्रदान गर्नुहुने शोधनायक साहित्यकार रेशम विरही तथा उहाँकी श्रीमती लक्ष्मीदेवी घिमिरेज्यूप्रति पनि आभार प्रकट गर्नु मेरो कर्तव्य ठान्दछु ।

यो शोधपत्र तयारीका क्रममा विभिन्न कोणबाट सहयोग प्रदान गर्ने शहीद स्मृति बहुमुखी क्याम्पस, रत्ननगरका सहप्राध्यापक लक्ष्मणप्रसाद अर्यालज्यू तथा मैयाँदेवी कन्या कलेजमा प्राध्यापन गर्नुहुने बहिनी ज्ञानु अधिकारीलाई पनि मैले सम्झेको छु ।

मेरो जीवनको यस मोडसम्म ल्याइपुऱ्याउनु हुने अनि अध्ययनको समुचित वातावरण तयार पारिदिनुहुने मेरा पूजनीय बुबा गुणकान्त पोखरेल अनि आमा कुलकुमारी पोखरेलका साथै मेरा दाजुभाइ तथा भाउजूबुहारीहरू एवं दिदीबहिनीहरूप्रति म ऋणी छु साथै पारिवारिक व्यस्त समयमा पनि मलाई शोधपत्र तयार पार्न यथेष्ट समय उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने श्रीमती शारदा पोखरेल, छोराछोरीहरू सञ्जु, सञ्जीव र सागर पोखरेल एवं समस्त परिवारजनलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र समयमै टड्कन गरी सहयोग गर्ने कालिका कम्प्युटर सर्भिस, नारायणगढका महेश पौडेलप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा यो शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभागसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति : २०६९/०५/१४

.....
बोधराज पोखरेल
नेपाली विभाग
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन

विषय सूची

परिच्छेद : एक शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय	१
१.२ समस्या कथन	१
१.३ शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ अध्ययनको औचित्य र महत्व	४
१.६ शोधकार्यको क्षेत्र र सीमा	५
१.७ सामग्री सङ्कलन विधि	५
१.८ शोधविधि	५
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा	५

परिच्छेद : दुई साहित्यकार रेशम विरहीको जीवनी

२.१ जन्म र जन्मस्थान	७
२.२ वंश परम्परा, बाल्यकाल र उपनयन	७
२.३ शिक्षादीक्षा	८
२.४ विवाह तथा पारिवारिक स्थिति	८
२.५ आर्थिक अवस्था र आजीविका	९
२.६ कार्यक्षेत्रमा प्रवेश	१०
२.७ साहित्य लेखनमा प्रवेश र निरन्तरता	११
२.८ साहित्यिक मान्यता	१२
२.९ सम्मान र पुरस्कार	१३
२.१० सङ्घ संस्थामा आवद्धता	१३
२.११ रुचि तथा स्वभाव	१४
२.१२ भ्रमण	१४
२.१३ दिनचर्या	१५

२.१४ सुख दुःखका क्षणहरू	१५
२.१५ ईश्वरप्रतिको आस्था	१६
२.१६ निष्कर्ष	१७

परिच्छेद : तिन

साहित्यकार रेशम विरहीको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि	१९
३.२ बाह्य व्यक्तित्व	१९
३.३ आन्तरिक व्यक्तित्व	२०
३.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व	२०
३.३.१.१ कवि व्यक्तित्व	२१
३.३.१.२ बाल साहित्यकार व्यक्तित्व	२२
३.३.१.३ निबन्धकार व्यक्तित्व	२२
३.३.१.४ गीतकार व्यक्तित्व	२२
३.३.१.५ भूमिका लेखक व्यक्तित्व	२३
३.३.२ साहित्येतर व्यक्तित्व	२३
३.३.२.१ पत्रकार तथा सम्पादक व्यक्तित्व	२३
३.३.२.२ राजनीतिक व्यक्तित्व	२४
३.३.२.३ प्रशासनिक एवं शैक्षिक व्यक्तित्व	२५
३.३.२.४ सामाजिक एवं साङ्गठनिक व्यक्तित्व	२६
३.३.२.५ साहित्यकारहरूका दृष्टिमा रेशम विरही	२६
३.३.४ निष्कर्ष	३०

परिच्छेद : चार

रेशम विरहीको कृतित्वको अध्ययन

४.१ नेपाली साहित्यमा रेशम विरहीको आगमन र लेखन यात्रा	३१
४.१.१ लेखनका लागि प्रेरणा र प्रभाव	३१
४.१.२ लेखनको आरम्भ र प्रकाशनको थालनी	३१
४.१.३ रेशम विरहीको साहित्यिक यात्रा	३२
४.१.४ निष्कर्ष	३८
४.२ मुलाको बोक्रा र आलीमुनिको भयाउँकिरी कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	३९
४.२.१ शीर्षक	३९
४.२.२ संरचना	४०
४.२.३ केन्द्रीय कथ्य	४१

४.२.४ विषयवस्तु	४४
४.२.५ भावविधान	४७
४.२.६ लय	४९
४.२.७ भाषाशैली	५०
४.२.८ अलङ्कार	५१
४.२.९ विम्ब र प्रतीक	५२
४.२.१० निष्कर्ष	५३
४.३ भित्ताको रङ्ग कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	५४
४.३.१ शीर्षक	५४
४.३.२ संरचना	५४
४.३.३ केन्द्रीय कथ्य	५६
४.३.४ विषयवस्तु	६०
४.३.५ भावविधान	६३
४.३.६ लय	६४
४.३.७ भाषाशैली	६५
४.३.८ अलङ्कार प्रयोग	६६
४.३.९ विम्ब र प्रतीक	६७
४.३.१० निष्कर्ष	६७
४.४ मङ्गली गुप्ताको पान कविता सङ्ग्रहको अध्ययन	६८
४.४.१ शीर्षक	६८
४.४.२ संरचना	६८
४.४.३ केन्द्रीय कथ्य	६९
४.४.४ विषयवस्तु	७२
४.४.५ भावविधान	७६
४.४.६ लय	७७
४.४.७ भाषाशैली	७७
४.४.८ अलङ्कार प्रयोग	७८
४.४.९ विम्ब र प्रतीक	७८
४.४.१० निष्कर्ष	७९
४.५ सुन्दरवस्ती बालकाव्यको अध्ययन	८०
४.५.१ बालकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय	८०
४.५.१.१ परिचय	८१
४.५.१.२ संरचना	८२

४.५.१.३ विषयवस्तु	८२
४.५.१.४ भाषाशैली	८५
४.५.१.५ छन्द, अलङ्कार	८५
४.५.१.६ चित्रको संयोजन	८६
४.५.१.७ निष्कर्ष	८६
४.६ आधारभूत पत्रकारिता शिक्षाको अध्ययन	८७
४.६.१ परिचय	८७
४.६.२ संरचना	८७
४.६.३ विषयवस्तु	८७
४.६.४ उपशीर्षकहरू र यिनका सामान्य चिनारी	८८
४.६.५ भाषाशैली	९०
४.६.६ निष्कर्ष	९०

परिच्छेद पाँच

उपसंहार

५.१ परिचय	९१
५.२ पहिलो परिच्छेदको निष्कर्ष	९१
५.३ दोस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष	९१
५.४ तेस्रो परिच्छेदको निष्कर्ष	९२
५.५ चौथो परिच्छेदको निष्कर्ष	९२
५.६ समग्र निष्कर्ष	९३

सन्दर्भसामग्रीसूची

क) प्रमुख सन्दर्भ पुस्तकसूची	९६
ख) सहायक सन्दर्भ पुस्तकसूची	९६
ग) सन्दर्भ पत्रपत्रिकासूची	९७

परिशिष्ट खण्ड

परिशिष्ट : एक - रेशम विरहीका फुटकर रचनाहरूको कालक्रमिक विवरण	९८
परिशिष्ट : दुई - शोधनायकको छायाचित्र	९९
परिशिष्ट : तिन - रेशम विरहीले प्राप्त गरेका सम्मानपत्रका प्रतिलिपिहरू	१००

सङ्क्षेपीकृत शब्दहरू

आइ.ए.	इन्टरमिडियट एजुकेशन
एमाले	एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी
एस.एल.सी	स्कूल लिभिङ्ग सर्टिफिकेट
अं.	अङ्क
के.जी.	किलोग्राम
चि.सा.प.	चितवन साहित्य परिषद्
जि.क.चि.	जिल्ला कमिटी चितवन
टि.भि.	टेलिभिजन
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
नेकपा	नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी
पृ.	पृष्ठ
प्र.	प्रकाशन
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
बि.ए.	ब्याचलर अफ एजुकेशन
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
वि.सं.	विक्रम संवत्
वि.सं.स.	विद्यालय सञ्चालक समिति
सम्पा.	सम्पादन